

KIVIKALMED JA SURNUMAJAD. MATMIS- KOMBESTIKU ARENG RAUAAEGSEL SAAREMAAL

Keskajal mõisteti kohanime *Ösel* või skandinaaviapäraselt *Isilu* all mitte üksnes Saaremaa n.-ö. suurt saart, vaid ka seda ümbritsenud saari: Muhut, Sõrvet, Vilsandit, Abrukat, aga ka Kõrkveret ja teisi tollaseid väikesaari. Laugjal maastikul eriti ilmekalt avalduva maakerke käigus on suur osa neist praeguseks suure saarega kokku kasvanud. Saaremaa ei tähendanud niisiis mitte ühte saart, vaid pigem saarte maad, saarestikku. Nii August Wilhelm Hupel kui ka Ludvig August von Mellin on 18. sajandi lõpuosas maininud, et eesti keeles on Saaremaa paralleelnimetuseks *Kurre Saar* (Hupel 1774: 301; Mellin 1798), mis mõni aeg hiljem taandus üksnes Kuressaare linna nimeks. Võimalik, et keskajal tähistas Kuresaar praegust Saaremaa saart, samas kui kogu saarestikku nimetati Saaremaaks. Ka tänapäeval – nagu käesolevas kirjutiseski – räägitakse üldistavas laadis tihtipeale üksnes Saaremaast, kuigi on mõeldud ka Muhut või näiteks Vilsandit.

Kõike merendusega seonduvat, kaasa arvatud ülemerekontakte, on Saaremaa ajaloos raske ülehinnata. Arheoloogilises plaanis on tegemist Eesti ühe silmatorkavama alaga, kus leidub muistiseid pea kõikidest esiajaloo perioodidest. Nagu paljudele, eriti kultuuride kokupuutepunktis olevatele saartele iseloomulik, võib siinses arheoloogilises aineses või kultuuris laiemalt täheldada enamiku naaberalade mõjutusi, mis kokku on kujundanud omanäolise kultuuripiirkonna. Lähimat sugulust on muistsed saarlased tundnud – niipalju, kui säilinud materiaalse kultuuri põhjal võib otsustada – ilmselt eelkõige

Lääne- ja Looe-Eesti rannikuasunikega, samuti praeguse Väina suudmeala ning Kuramaa kunagiste elanikega. Mitmed ühised jooned arheoloogilises aineses viitavad tihedatele kontaktidele Ojamaa, Kesk-Rootsi ja Edela-Soomega. Need olid alad, mille elanikkond sõltus, sarnaselt Saaremaale, suuresti merendusega seonduvast majandusest ning oli seeläbi aldis suhtlema ülemerenaabritega. Tasub märkida, et ilmselt räägiti suures osas Saaremaa kultuurisfääri kuuluvatest aladest tollal ka üksteisele arusaadavaid keeli, mis mõistagi hõlbustas läbikäimist. Võib üsna kindlalt väita, et muistne saarlane pidas end lähedaseks pigem kuramaalase kui Sise-Eesti elanikuga.

Hoolimata erisuunaliste mõjutuste rohkusest Saaremaa arheoloogilises materjalis võib periooditi siiski rääkida valdavalt ühesuunaliste kontaktide domineerimisest. Nii võib väita, et rauaaja esimesel poolel kuulus Saaremaa pigem ühtsesse kultuuriruumi Läänemere ida- ja kagurannikuga, rauaaja teisel poolel muutusid aga hoopis tihedamaks suhted Skandinaavia maadega. Käesolev artikkel võtabki vaatluse alla üleminekuperioodi ühest kultuurisfäärist teise – 5.–6. sajandi. Tõuke selleks andsid 2002.–2003. aastal toimunud kaevamised ühel nimetatud perioodi kuuluval muistisel – Lepna kalmel või õigemini surnumajal.

Rahvasterännuaegne surnumaja Lepnas

Lepna kalme leidmislugu on suurepärane näide kohaliku folkloori usaldusväärsusest. Oma väljanägemisega poleks võssakasvanud kivi-ne saareke kunagisel põllul, kaugel tänapäevasest asutusest, suutnud arheoloogi pilku köita. Ometi teadis Lepna talust pärit Elvi Sirkel rääkida, et vanemate inimeste jutu järgi olevat siin katkuaegne matmis-koht Katkuauk. Leiukoha tegi veelgi omapärasemaks asjaolu, et võsa keskel oli maapind selgelt lohkus. Eestis seni leitud kalmed on pigem olnud ümbritsevast maapinnast kõrgemad kühmud.

Katkuaugust saadud esimesed leiud tõid üllatuse: need kuulusid

5.–6. sajandisse, kogu Eestis suhteliselt muististevaasesse ja seega ka väheuuritud perioodi. Pea kõigis naabermaades olid need sajandid, mida kokkuvõtlikult nimetatakse rahvasterännuaajaks, seevastu suurte muudatuste ajaks. Saaremaalt oli küll teada ka teine samasse aega kuulunud kalme, mis avastati 1975. aastal Pajumõisas, kuid see oli suuresti rikutud juba enne kaevamistöde algust. Paju kalmest välja tulnud puidujäänused võimaldasid seda kaevanud arheoloog Toomas Tamlal oletada skandinaaviapärasest kamberhauda. Kamberhaua üheks tunnuseks on aga lohk, mis tekib maapinda peale puitkonstruktsioonide kõdunemist. Kõiki neid asjaolusid arvestades tundus Lepna leiukoht paljulubavana, mistõttu seal alustati 2002. aastal väljakaevamisi.

Lepna Katkuauk asub Maadevahe jõe kunagise suudme lähedal. 1500 aastat tagasi oli see peaaegu mererannas, ümbruskonna kõrgeimal küngal. Võib arvata, et lagedal maastikul paistis hauaehitis kaugele ning toimis seega ka maamärgina. Merelt tulijaile andis see ühtlasi teada kohaliku pealikuperekonna jõukusest ja mõjuvõimust. Pole võimatu, et tegemist on sama perekonnaga, kelle esivanemad olid maetud peamiselt 1990. aastate teisel poolel välja kaevatud Tõnija Tuulingumäe kalmesse, Lepnast vaid 1200 meetrit põhja poole. Nende inimeste elukoht asus tõenäoliselt hilisema Rõõsa mõisa lähikonnas, põllumaade keskel. 2003. aastal viidi seal Paemõisa-nimelises kohas läbi proovikaevamised, mis osutasid nõrga kultuurkihiga ilmselt mõnevõrra kindlustatud 5.–6. sajandi asulale. Praeguseks õgvendatud jõe lähedus lubab oletada, et tegemist võis olla rahvasterännuaegse jõesadamaga.

Matusehoone jäänused

Lepna Katkuaugu kaevamiste käigus selgus peatselt, et tegemist polnud mitte tavapärase kivikalme, vaid kividest ja osalt puust ehitatud hoone jäänustega (Mägi 2004b; joonis 1). Konstruktsiooni keskel olev lohk oli korrapäraselt ristkülikukujuline, selle sügavus ümbritsevast

Lepna surnumaja jäänused. M.Mägi foto

maapinnast 80 cm. Lohku ümbritses paarikümne sentimeetri kõrgune madal vall, mis koosnes lohust välja visatud mullast. Ümbritsevad kivikonstruktsioonid paiknesid nimetatud valli peal, osutades seega, et hauaehitise rajamist oligi alustatud lohu kaevamisega.

Lohku ümbritses paeplaatidest kuivmüürina laotud madal vundament mõõtmetega 8,8 (loode–kagu suunas) x 5,3 meetrit. Selle sisse jääv lohk oli suures osas täitunud varisenud kivide ja mullaga. Varin-gukiht oli õhem keskosas ja paksem seinte lähedal, kus sellest ena-miku moodustasid lohku ümbritsevast müürist varisenud kivid. Eba-tavalise asjaoluna võib märkida, et lohu edelaseina lõunapoolmikus polnud mingit vundamenti säilinud ning siin puudusid ka piki lohu nõlva allavarisenud kivid. Kividest laotud müür oli siin seega puudu-nud ning maasse süvendatud hoone oli olnud kas osaliselt lahtine või oli siin olnud tegemist puidust seinaga. Mõlema lühema seina kes-kel olid müürialuses samuti tühikud, mis ilmselt tähistasid sissepääse hoonesse.

Lohu põhi oli kaetud hästi säilinud paeplaatidest põrandaga. Selle kagunurgas, otse oletatava sissepääsu kõrval, leiti tuleaseme jäänused – 60–70 cm läbimõõduga sõelaik põlenud kividega. Tuleaset polnud ilmselt kuigi sageli kasutatud, mis hoone funktsiooni arvestades ei ole ka üllatav.

Taoline maasse süvendatud ehitis pidi olema olnud kaetud katuse-ga. Etnograafilised paralleelid osutavad, et Saaremaa ilma mõrdita laotud kivehitistes toetus katus palkidest raamistikule, mis oli püsti-tatud otse maapinnale (joonis 2). Kuna sellises konstruktsioonis puu-duvad postiaugud, ei jää taolistest puitehitistest 1500 aasta möödudes ilmselt kuigi palju jälgi. Paene pinnas on üldse puidu säilimiseks väga ebasoodne. Ainsa puidust raamistikule viitava detailina leiti Lepna müürialuse loodenurgast mõned ringikujuliselt paiknevad paeplaa-did, mis ilmselt olid ümbritsenud nurgaposti.

Lohu põhja-, loode- ja kirdekülge ümbritses peenemast kivistibust

Palkidest raamistik kuivmüürina laotud kiviseintega etnograafilise hoone sees. Muhu muuseum. M.Mägi foto

koosnev umbes 1,5 meetri laiune vöönd, millest saadi ka leide ja luid. Siin leidus üksikuid suuremaid paekive, mis kohati moodustasid ridu või isegi poolikuid "kaste". Viimastest kõige selgepiirilisema seest leiti halvasti säilinud inimluid ja terve leiukompleks: neli odaotsa, võitlusnuga, kilbikupal, pronksspannal ja väikese savinõu killud. Võimalik, et luud koos panustega olid olnud asetatud puust kasti, mis ümbritseti väiksematest paeplaatidest müüri ja kaeti pealt paeclubuga.

Paeklibusest vööndist väljapoole jäi kaevendi põhja- ja lääneosas, aga ka lohust vahetult lõuna pool paeplaatide vöönd, mis koosnes sinna kas visatud või kukkunud, ilmselt mingi ehitise jaoks valitud paeplaatidest. Võimalik, et vöönd on tekkinud mingisuguste lammustööde käigus. Kuigi Eesti eelajaloolistel muististel pole seda varem täheldatud, on siiski võimalik, et matusehoone mõni aeg pärast sellesse matmise lakkamist tahtlikult lammutati. Selle võis tingida näiteks uue eliidiperekonna esilekerkimine ümbruskonnas, kes ei soovinud varasemate pealike võimu manifesteerimist silmatorkavate hauaehtiste läbi. Surnumaja kasutamise lõpp ja selle järk-järguline lagunemine võis olla tingitud ka lihtsalt uuest ideoloogiast.

Kuna selgelt oli tegemist valitud paeplaatidega, võiks siiski arvata, et matusehoone tahtliku lammutamise korral oleks kive kasutatud ära mõne muu kalme või rajatise püstitamisel. Välistada ei saa seega võimalust, et hoone katus oli olnud pealt kaetud paeplaatidega (joonis 3), millest osa sealt hoone lagunemise käigus maha libises. Kuna lohku ümbritsevat vundamenti ümbritses umbes 1,5 meetri laiune kiviklibune vöönd, kus suuremad kivid peaaegu puudusid, tuleks sellisel juhul oletada, et maasse süvendatud ruum moodustas vaid osa hoonest, mis tegelikult oli mõnevõrra suurem. Oletusele lisab kaalu tõsiasi, et kiviklibusest vööndist saadi samuti inimluid ja leide, varisenud paeplaatiidest vööndis ja sellest väljapool puudusid need aga täielikult.

Mõnevõrra üllatav on nentida, et Lepna surnumajale võib leida otseseid paralleele tunduvalt hilisemate etnograafiliste ehitiste näol (Ränk 1939; Tihase 1974). Saartel ja Eesti rannikualal, kus leidub

*Võimalik paralleel Lepna surnumajale – arhailine suveköök Saaremaal.
G. Ränga foto, u. 1935*

rohkesti paasi, on teada kuivmüürina laotud paekividest seintega püstitatud hooneid nii kividest kui ka muust materjalist katusega. Pole sugugi ebatavaline, kui hoone seinad on laotud vaid osaliselt kividest, mõni sein aga täies ulatuses palkidest. Veel kõigest saja aasta vanuste taluhoonete põhiplaanid meenutavad sageli Lepna surnumaja, eriti kui oletada, et maasse süvendatud osa moodustas vaid kogu ehitise keskse ruumi. Sellistel juhtudel on kesksesse ruumi sageli kaks vastastikust sissepääsu, nagu võis oletada ka Lepna puhul. Isegi otse ühe oletatava sissepääsu kõrval nurgas paiknev tulease omab etnograafilisi paralleele; hilisemate elumajade puhul on, tõsi küll, tegemist ahju, mitte lahtise tuleasemega. Eestist pole siiski teada etnograafilisi hooneid, mille keskne ruum oleks, erinevalt ülejäänust, maasse süvendatud.

Ühe hämmastava etnograafilise paralleeli pakkus Lepna surnumaja veel. Suur osa inimluudest ja leidudest saadi kas piki lohu seinu

või müürivaringu seest. Kui esimeste puhul võib oletada, et surnute jäänused olid puust või mõnest muust kõdunevast materjalist kastides või nõudes piki ruumi seinu, siis varingukihi seest saadud leidude asukoht jäi algul ebaselgeks. Tundus, nagu oleksid need olnud algselt paiknenud kuivmüüri peal ja varisenud koos sellega. Hiljem leidsime paralleeli Saaremaa ja Muhu etnograafilistes ehitistes. Paeplaatidest sein moodustas katusega kokkupuute kohas riuli, mis oli laialdaselt kasutatav panipaigana.

Leiumaterjal

Enamik luid ja leide saadi lohu seest, osa ka paeklibusest vööndist sellest väljaspool. Leiud koosnesid umbes võrdses osas ehetest ja relvadest; viimased olid enamasti äärmiselt halvasti säilinud. Raudesemete ebatavaliselt halba säilivust võiks ehk seletada sellega, et matusehoo- ne järk-järgulisel lagunemisel olid need pikka aega ilmastiku meele- vallas, mitte kaetud kivikihiga nagu enamikus kivikalmetes. Üksikute tervete esemete ja paremini säilinud osade põhjal otsustades oli tege- mist peamiselt nugade, odaotste, võitlusnugade ja kilbikupaldega.

Ehetest olid mõned terved, osa aga katkised ja esindatud vaid üksikute tükkidena. Eesti jaoks ebatavaliselt rohkelt leiti hõbeehete katkendeid ning ka üksikuid terveid hõbeesemeid.¹ Arvestades, et iga katkendina leitud ehe oli enne matuserituaali terve olnud, ületab Lepna surnumajja ladestatud ehete hulk kõik tollest ajast teada olevad aardeleiud. Siinjuures tuleb muidugi arvestada, et väärtasju ei toodud surnumajja üheaegselt ning need olid mõeldud panusteks erinevatele

surnutele. Kuna surnumajas viidi väga tõenäoliselt läbi nii matuseri- tuaale kui ka teisi, näiteks esivanemate kultusega seotud riitusi, võis osa ehetest ja relvadest kujutada endast hoopis ohverdusi.

Kõige levinum ehtetüüp nii tolleaegsetes Läänemere maades kui ka Lepna surnumajas oli ambsõlg. Leiti vähemalt 10 erineva hõbeda- se ambsõle (neist mõni kaetud kuldplekiga) ning vähemalt 12 erine- va pronksõle fragmente. Hõbekaelavõrude tükid pärinesid vähemalt kuuest erinevast ehtest. Ülejäänud hõbeesemetest võiks mainida pea- aegu tervena säilinud spiraalkäevõru ja pintsette. Pronksesemed olid peamiselt spiraalsõrmused, ketikatked ja ehtenõelad. Enamlevinud leidudeks olid nii pronksist kui ka rauast valmistatud pandlad, samu- ti pintsetid. Hilisematele paralleelidele tuginedes võisid pandlad olla nii meeste kui ka naiste panuseiks, raudpandlad aga pärineda koguni hobuseratsmeist. Lepnalt saadi ka ühed suitsed, mille lähedusest leiti ratsmeid kaunistanud raudnaastud.

Kuigi paljud ehted kuulusid tõenäoliselt naistele, kandsid ka me- hed tol ajal rohkesti ehteid. Kuna Eesti rahvasterännuaegne materjal on napp, rohkema leiuainesega naabermaades pole aga luustikud ta- valiselt säilinud, on enamiku ehete täpne kandmisviis teadmata. Nii ambsõlgi, ehtenõelu, kaela- ja käevõrusid kui ka sõrmuseid ja pand- laid kandsid ilmselt mõlemad sugupooled. Erinevus võis olla vaid kandmisviisis: näiteks kinnitasid naised kahe ehtenõelaga rinnakeed, mehed aga kasutasid samasuguseid ehtenõelu ühekaupa mantli või üleviske kinnitusena.

Leiumaterjali puhul on silmatorkav selle sarnasus Kuramaa ja endise Ida-Preisimaa samaaegsete kalmete materjaliga. See tendents ilmnes tegelikult juba varasemate Saaremaa kalmete puhul (näiteks Tõnija Tuulingumäe), jäi aga pikka aega tähelepanuta peamiselt Ku- ramaa materjali vähese publitseerituse tõttu. Lepna matusekoha pu- hul ulatus sarnasus Kuramaa materjaliga niikaugele, et isegi osa siit leitud savinõudest meenutab Kuramaa miniatuurkeraamikat.

¹ Hõbeesemete ja üldse matusepanuste suur hulk on kahtlemata mõjutatud ka alates 1990. aastatest oluliselt täiustunud kaevamismetoodikast. Näiteks ei olnud varem kombeks kaevamistel mulda läbi sõeluda, samas saadakse tänapäeval vähemalt 1/3 leidudest sõela pealt.

Teised rahvasterännuaegsed surnumajad

Nagu eespool mainitud, on Lepna surnumaja võimalik paralleel teada Saaremaa lääneosast Pajult. Siit leiti puidujäänused, mis ümbritsesid ristkülikukujulist kiviladet. Viimane meenutas tavapäraselt tarandkalmete sisetäidist ning selle kivide vahelt saadi ka enamik luid ja leide. Kivikihi ja selle all oleva vahekihi alt leiti teine, sedakorda söestunud puidujäänustega kiht (Tamla & Jaanits 1977). Saaremaa oludes üldiselt ebatavalise puidu säilimise tingis sinne liivane pinnas. Jääb mulje, et tegemist oli just nagu tarandkalmega, mille kivimüüride asemel oli aga ristpalkidest ehitis. Samasse aega kuuluva Lepna leiukoha valgusel võib oletada, et siingi oli tegemist ristpalkidest hoone, mitte üksnes tarandikuga. Erinevalt Lepnast toetusid palgid siin aga otse maapinnale, mitte kuivmüürina laotud vundamendile.

Teise võimaliku paralleelina Saaremaal võiks mainida Kuninguste kalmet, mille seda kaevanud arheoloog Vello Lõugas dateeris meie ajaarvamise 1.–2. sajandisse ning kuhu olevat 5.–7. sajandil lisatud mõned järelmatused (Lõugas 1974). Kaevamismaterjalide hilisem vaatlus võimaldab oletada, et Kuningustest leitud ühetarandiline kalme pärinebki alles 5.–7. sajandist ning on püstitatud varasema, tõenäoliselt koguni eelrooma rauaaegse kalme peale. Kalmete rajamine varasemate peale on vähemalt Saaremaal olnud laialt levinud nähtus. Väärib märkimist, et ka Kuninguste kalmet peeti enne kaevamisi katkuaegseks matmiskohaks.

Suure tõenäosusega võib Lepna matusekambri puhul tõmmata paralleele ka Loode-Eesti, eriti tänapäeva Tallinnat ümbritseva ala rahvasterännuaegsete nn. üksiktaranditega (näiteks Proosa, Lage-di XIVC ja XVB, Lehmja-Loo I; vt. Spreckelsen 1927; Lang 1996: 322–323), võib-olla aga ka mõningate 5.–6. (7.?) sajandi mitmetarandiliste kalmetega (näiteks Viimsi I ja II; Lang 1993). Lagedi XIVC ja XVB kalmest leiti Lepna põrandat meenutav ristkülikukujuline paeplaatidest sillutis, mis polnud aga müüri ümbritsetud. Et siingi võis, sarnaselt Pajule, olla pigem tegemist puust hoonega, viitab eriti XVB

kalme, mille sillutise pealt saadi koos luude ja leidudega ka söestunud ja kõdunenud puidujäänuseid (Spreckelsen 1927). Võib lisada, et ka Loode-Eesti rahvasterännuaegsete kalmete, nii üksiktarandite kui ka ülejäänud kivikalmete leiuväline sarnaneb silmatorkavalt Kuramaa ja Ida-Preisi omale, seega ka Saaremaa kalmetest leitud. Kuigivõrd erinev pole ka matmiskombestik, kuid Loode-Eesti kalmetes leidub kindlasti rohkemal määral põletusmatuseid.

Matmiskombestik enne ja pärast Lepnat

Saaremaa esiajaloolised kalmed on peaaegu eranditult kivikalmed, maa sisse kaevatud auku on surnuid maetud vaid kiviajal ja seejärel alates 12. sajandi päris lõpust. Laibamatus, seega meile tänapäeval omane matmiskombestik sai valdavaks alles koos ristiusu vastuvõttuga. Kive leidub Saaremaal külluses ning nii on ka osa kivikalmetest ilmselt olnud oma kasutusajal maastikul domineerivad objektid. Tihsti tähistavad need kunagisi maavaldusi põllumaade piiril kõrgemal künkail või sadamakohta omaaegsel rannikul (Mägi 2002b; 2004a). Silmatorkavate kivikalmete kõrval on teatud ajastutel olnud kasutusel ka üsna madalad hauarajatised. Kas ja kui palju leidis taoliste juures puitkonstruktsioone või olid need piiritletud kivide või puidust piirdeaiaga, on esialgu veel raske vastata, kuigi mõned sellekohased avastused on viimase aastakümne arheoloogiliste kaevamiste käigus tehtud.

Kuigi inimluud on Saaremaa paesel pinnal hästi säilinud, hakati kivikalmete luuainest antropoloogiliselt määrama alles 1990. aastate teisel poolel. Need uurimused on muutnud täielikult meie ettekujutust muinasaegsetest matmiskommetest (näiteks Allmäe 1997; Kalman 1997; 1999; 2000a; 2000b). Kõigepealt on saanud selgeks, et meie kivikalmetesse on maetud üksnes väike osa kunagistest elanikest, tõenäoliselt eliitperekondade liikmed (Mägi 2002a; 2002b). Teiseks, needki matused on tihti üksnes osalised ning kivikalmeisse on toodud

konte, mis sageli on eelnevalt olnud aastaid ilmastikutingimuste meelevaldas (Mägi 1999).

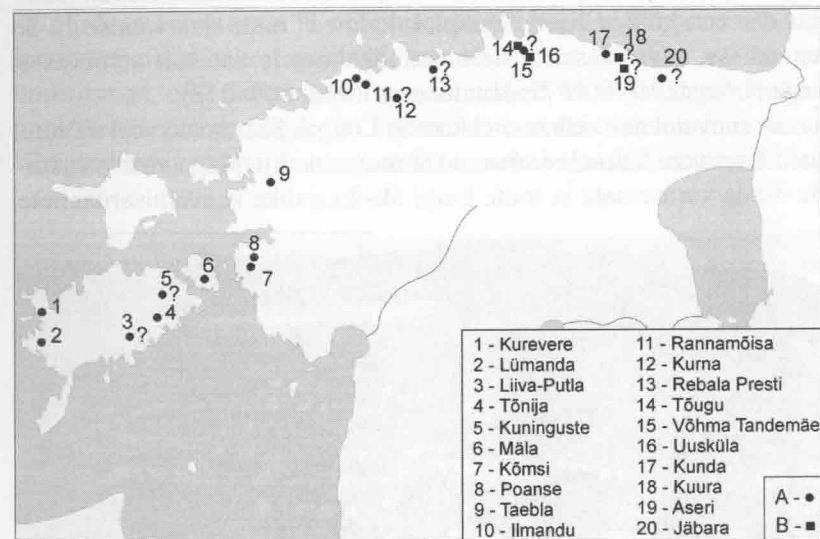
Varased kivikalmed ja kultuuriareaalid muinasaegses Eestis

Saaremaa varaseimad kivikalmed kuuluvad pronksiaega. Need olid kivikirstkalmed, mida iseloomustas ühe- või mõnikord ka mitmekordne ringmüür, mille keskel asus kividest ehitatud kirst. Kuigi varasemates kaevamisaruannetes mainitakse mõnikord halvasti säilinud luustikke, tundub hilisemate luuanalüüside põhjal, et sekundaarse matmise tava ning segatud osalised luustikud iseloomustavad juba seda kalmetüüpi. Leide esineb kivikirstkalmetes harva ning nende kalmete dateerimine on seetõttu sageli problemaatiline. Uurimise praeguse seisjuures on Eesti kivikirstkalmed dateeritud pronksiaja teisest poolest kuni eelrooma rauaaja keskpaigani (umbes 1000/1100–300 e. m. a.) (näiteks Lang 1996: 290–298; varasem dateering kuni meie ajaarvamise 1. sajandini vt. näiteks Jaanits *et al* 1982).

Kivikirstkalmed ja neile sarnanevad kalmed olid Läänemerd ümbritsevates maades levinud pea kõikjal. Eestis on neid teada valdavalt rannikualalt ja saartelt. Võib seega nentida, et juba kivikirstkalmete levikus ilmneb läbi metalliaja ja hiljemgi jälgitav praeguse Eesti ala jagunemine kaheks peamiseks kultuuriareaaliks, mida eraldava mõttelise joone võiks tõmmata Eesti kirdeosast Edela-Eestisse. Üsna silmatorkavad erinevused neis areaalides pole jälgitavad mitte üksnes arheoloogilises aineses, vaid ka etnograafilises, lingvistilises ning isegi antropoloogilises materjalis. Ranniku-Eesti ja saarte sarnane kultuur peaks tulenema eelkõige siinse looduse ja majanduse eripärast – olles tugevasti orienteeritud merele ja merenduslikule tegevusele, oli rannikualade elanike läbikäimine naabermaadega kahtlemata hoopis intensiivsem kui sisemaal ning sinne kultuur välismõjutustele vastuvõtlikum. Samas on silmatorkav, et Virumaa, olles küll samuti

rannikuala, moodustab teatud üleminekutsooni kultuuriareaalide vahel, omades sarnaseid jooni nii ühe kui ka teiseaga.

Hilispronksiajal tekkinud uus kalmevorm – väikeste tarandikega kalme – levis üksnes rannikualadel ja saartel, seega põhiliselt samal alal, kus kivikirstkalmedki (joonis 4). Enamik sellistest kalmetest kuulub siiski eelrooma rauaajale. Nii Vello Lõugas kui ka Valter Lang on käsitlenud väikeste tarandikega kalmeid kui alates meie ajaarvamise 2. sajandist Eesti domineerivaks kalmevormiks kujunenud tarandkalmete varast varianti (näiteks Lõugas 1977; Jaanits *et al* 1982: 207–112; Lang 1996: 281–335). Samas torkab silma, et rooma rauaegsed n.-ö. klassikalised tarandkalmed levisid senistel andmetel peamiselt Sise-Eestis, Virumaal ja Põhja-Lätis, seega selles areaalis, kust nende väidetavat varast varianti enamasti teada polegi. Taas kord on erandiks Virumaa, kus leidub mõlemaid variante. Ülejäänud Eesti

Joonis 4. Eelrooma rauaajased tarandkalmed ja väikeste tarandikega kalmed Eestis. A – ebakorrapärase tarandikega kalmed, B – reeglipärasema konstruktsiooniga kalmed

rannikualalt, eeskätt Loode-Eestist Tallinna ümbrusest ja Saaremaalt on leitud vaid üksikuid n.-ö. "päris" tarandkalmeid ning needki on seni olnud dateeritud rooma rauaaja lõppu või rahvasterännuaega.

Ebakorrapäraste tarandikega kalmed

Eelrooma rauaegset Saaremaad iseloomustas väikeste tarandikega kalmete eri variant – ebakorrapäraste tarandikega kalme. Esimese taolise matmiskoha kaevas 1974.–75. aastal Kureveres välja Vello Lõugas, kes käsitles seda kui üleminekuvormi kivikirstkalmetelt tarandkalmetele (joonis 5). Tema arvates oli tegemist samasuguse kalmekompleksiga, nagu varasematel kaevamistel oli täheldatud näiteks Saaremaal Lümandas, Lääne-Eestis Kõmsis või Virumaal Jäbaras, kus kivikirstkalmed ja tarandkalmed paiknesid üksteise kõrval. Lõugas dateeris kõik sellised "komplekskalmed" meie ajaarvamise 1.–2. sajandisse, s. o. klassikalistele tarandkalmetele vahetult eelnevasse aega (Lõugas 1976; 1977; Jaanits *et al* 1982: 209–212).

Järgnevatel aastakümnetel kaevas Lõugas Saaremaal veel mõningaid Kurevere kalmele sarnanevaid matmiskohti. Nagu võib otsustada osade varasemate ja mitte kuigi üksikasjalike kaevamisaruannete

Kurevere ebakorrapäraste tarandikega kalme peale kaevamisi

põhjal, olid sellised kalmed kohati levinud ka Loode-Eestis (näiteks Rannamõisa kalme; vt. Spreckelsen 1926). Enamik Mandri-Eesti rannaalade väikeste tarandikega kalmetest on siiski tunduvalt korrapärasema põhiplaaniga. Lang, kes on analüüsinud taoliste kalmete leiumaterjali ja mitmeid selliseid matmiskohti ka ise kaevanud, on oletanud, et varaseimad seda tüüpi kalmed rajati juba hilispronksiajal (Lang 1996: 298–304). Sarnaselt Lõugasele käsitles Lang kõiki enam-vähem nelinurksete tarandikega kalmeid kui ühtset kalmetüüpi, pööramata tähelepanu nende ehituskonstruksioonis ilmnevatele erinevustele.

Säilinud aruandeid ja kaevamiste materjali läbi vaadates torkab silma, et ümmarguse kivipiirdega kalmetel, mida Lõugas käsitles kui kivikirstkalmeid, mille külge hiljem olevat rajatud nelinurksed tarandid, ei olnud kirstu kivipiirde keskosas.² Ka pole vähemalt praegustel andmetel võimalik välja tuua selget ajalist erinevust ümmarguse piirdega kalmeosast ja nelinurksete piiretega kalmeosast saadud leiumaterjalis. Ebakorrapärased "tarandid", mis kiviringi või -ringe ümbritsesid, olid tihtipeale mitte nelinurksed, vaid ovaalsed või koguni ümmargused ning kogu konstruktsioon tervikuna erines lausa silmatorkavalt rooma rauaegsetest tarandkalmetest.³ Erinevused ta-

² Kivikonstruktsioonide määratlemise muudab keerulisemaks asjaolu, et enamik Saaremaa metalliaja esimese poole matmiskohti oli kasutusel väga pika aja jooksul ning hilisemad kivikalmed on sageli ehitatud otse varasemate peale. Nii näiteks on Mustjala Võhma kalmes tegemist selgekujulise kivikirstkalmega (mille keskelt leiti ka kirst), samas välja kaevatud tarandkalme polnud aga ehitatud kivikirstkalme külge, vaid osalt selle peale.

³ Kuna osade Saaremaa kalmete kaevamise kohta puuduvad aruanded, saab mõnede kalmete konstruktsiooni üle otsustada üksnes rekonstruktsiooni põhjal. Samas põhineb kalme rekonstruktsioon sageli seda kaevanud arheoloogi subjektiivsel ettekujutusel (näiteks Mäla kalme Muhus, kus algselt kiviringi servas olnud kivi lükati rekonstruktsiooni käigus selle keskele). Hilisemad kaevamised on osutanud, et väikeste tarandikega kalmetes muudeti vahel seoses uue matmiskihhi lisamisega tarandike kuju.

randkalmete ja väikeste tarandikega kalmete vahel avaldusid ka siseehituses ning teatud määral matmiskombestikus.

Nii Saaremaa kivikirstkalmed kui ka ebakorrapäraste tarandikega kalmed olid üsna madalad rajatised, milles eri matuste või matusekogumike luud olid üksteisest eraldatud paeplaatidest sillutisega. Samas, luude vahel, esinesid ka kaasa pandud leiud ning purunenud savipotid. Tõnija Tuulingumäe eelrooma rauaaegses kalmes võis eristada neli-viis taolist üksteisest eraldatud matusekihti. Näib, et iga matusekihiga oli mõnevõrra muudetud ka tarandike kuju.

Eeltoodud asjaolusid arvestades oleks õigem käsitleda ebakorrapäraste tarandikega kalmeid kui väikeste tarandikega kalmete omavahelise varianti, mis oli levinud Saaremaal ning kohati ka mujal Ranniku-Eestis. Kahtlemata kajastusid nii nende kui ka reeglipärasema konstruktsiooniga väikeste tarandikega kalmete konstruktsioonis sarnased tõekspidamised. Pealegi olid mõlemad kasutusel valdavalt samas areaalis ning samal ajal. Eriti juhtudel, kui kaevamisaruanded on puudulikud või matmiskohad on olnud enne kaevamist osalt hävitatud, võib olla isegi keeruline neid kalmevariante üksteisest eristada. Kindlasti ei saa aga mööda vaadata erinevustest väikeste tarandikega kalmete ja rooma rauaaegsete tarandkalmete vahel.

Rooma rauaaeg ka Saaremaal

Meie ajaarvamise 2. ja 3. sajandit, mil Eesti mandriosas püstitati tarandkalmeid, on pikka aega käsitletud kui Saaremaa ja Lääne-Eesti osas leiutühja perioodi. Mõningates eriti kaugeleulatuvates teooriates on oletatud koguni germaani päritolu kultusest tingitud kohalike elanike hävitamist ning ülejäänud rahvastiku lahkumist neilt aladelt (Lõugas 1996: 130–137). Samas on õietolmu analüüsides põhjal võimalik jälgida maaviljeluse ja järelikult ka inimasustuse katkematut arengut Saaremaal viimase 2500 aasta jooksul (Saarse & Königsson

1992). Tegelikult on korrapärase ehitusega tarandkalmeid siiski teada ka Saaremaalt, näiteks Tõnija Tuulingumäelt, kust saadud esemeline materjal dateerus aga esmapilgul 4.–5. sajandisse. Nii hilise dateeringu tingis eeskätt mõningate Sise-Eesti ja Virumaa 2.–3. sajandi tarandkalmetele iseloomulike esemetüüpide, näiteks teatud tüüpi sõlgede ja kinniste sõrmuste täielik puudumine nii Tuulingumäe kalme kui ka kogu Saaremaa leiuväldes.

Saaremaa tarandkalmete dateeringusse tõi muutuse võrdlus Kuramaa kalmete ja sealse leiumaterjaliga. Osalt tänapäeva Läti, osalt Leedu territooriumile jääv Kuramaa on Saaremaaga võrreldes liivane ala, kus põletamata luud praktiliselt ei säili, see-eest on aga kohati võimalik leida puidu- ja tekstiilijäänuseid. Alates ajaarvamise vahetusest kuni 7. sajandini levis sealsetel rannalähedastel aladel kalmevorm, mis sarnaneb eelpool kirjeldatud ebakorrapäraste tarandikega kalmetele – laibamatused kivipiiretega kalmetes (ingl. k. *graves with stone kerbs* või ka *stone circle graves*; näiteks Kurmaičiai, Rūdaičiai, Senkai, Lazdininkai, Tūbausiai, Baitai, Gintarai; vt. näiteks Tautavičius *et al* 1968; Banytė-Rowell 2001; Michelbertas 2002). Varaseimad kivipiirded olid ümmargused või ovaalsed, hiljem muutusid aga ebakorrapärasemaks ning alates 3. sajandist ilmusid ka nelinurksed kivipiirded (Žulkus 2000: 91–92). Neis kalmetes esinevad 2.–4. sajandi esemetüübid on suures osas samad, mida leitakse Saaremaa korrapärase ehitusega tarandkalmetest ning mis dateeriti varem parema võrdlusmaterjali puudumisel ebamääraselt 4.–5. sajandisse.

Torkab silma, et praegustel andmetel olid Saaremaa ebakorrapäraste tarandikega kalmed ja Kuramaa kivipiiretega kalmed üheaegselt kasutusel üksnes meie ajaarvamise 1. sajandi jooksul. Samas, kuna eelrooma rauaaegne leiumaterjal on Kuramaal äärmiselt napp (eriti võrreldes Saaremaa selle perioodi suhtelise leiurikkusega), võiks ehk oletada, et ka seal rajati esimesed käsitletavat tüüpi kalmed juba enne ajaarvamise vahetust, kuid seni pole neid suudetud dateerida. Saaremaal on ebakorrapäraste tarandikega kalmeid hiljemalt alates 2.

sajandist asendanud korrapärase ehitusega tarandkalmed, mis enami-
kul teadaolevatel juhtudel on püstitatud otse varasemate kalmete pea-
le. Kuramaal jäid põhimõtteliselt samasuguse ehitusega kivipiiretega
kalmed aga püsima veel enam kui pooleks aastatuhandeks.

Nii teatud ajal sarnane kalmevorm kui ka esemeline materjal osu-
tavad, et eelrooma ja rooma rauaaegne Saaremaa kuulus ühte kultuu-
risfääri eelkõige Kuramaaga, kuigi ei saa alahinnata ka kontakte Eesti
rannikualade, Ida-Preisi ja praeguse Poola kirderannikuga. Paralleel-
ide põhjal Kuramaa ja Poola leiumaterjaliga võib niisiis väita, et
Saaremaa korrapärase ehitusega tarandkalmed (Tõnija, Liiva-Putlas,
Võhmal, Mälas) on rajatud juba 2.–3. sajandil nagu Mandri-Eesti ta-
randkalmedki ning on püsinud kasutuses kuni rahvasterännuaja lõ-
puni. Varasem “auk” dateeringutes oli tingitud eeskätt sellest, et nii
Ranniku-Eesti kui ka Saaremaa leiustest kõrvaltati praegusest poliit-
tilisest jaotusest lähtuvalt Sise-Eestiga, mitte aga 2000 aastat tagasi
Saaremaaga ühtsesse kultuurisfääri kuulunud Läänemere ida- ja kagu-
ranniku omaga. 2.–3. sajandi Sise-Eestile iseloomulike esemetüüpide
puudumisel rannikualadel tekkiski ettekujutus siinsest leiutühjusest.

Kultuse- ja/või matusehooned

Saaremaa rooma rauaaegsetel tarandkalmetel on siiski teatud eripära
võrreldes enamiku Mandri-Eesti omadega. Need ei ole kuigi suured,
koosnedes enamasti 3–4 tarandist. Nagu osutasid kaevamised Tõnija-
l, pole tarandid olnud seest üleni täidetud, nende müürid on olnud tihti-
peale enam kui poole meetri kõrgused ja laotud kuivmüüriina paeplaa-
tidest. Tõnija kalme igasse tarandisse viis sissepääs, mis oli vähemalt
ühel juhul markeeritud vertikaalsete paeplaatidega ning lävepaku-
kiviga nende vahel. Varasem matusekoht koosnes kahest tarandist,
millest ühte pääses vaid läbi eelmise (joonis 6). Tõmmates paralleele
Eesti etnograafilise ehitusstiiliga, on seega alust väita, et sellised ta-

Tõnija rooma rauaaegse tarandkalme rekonstruktsioon. M. Mägi foto

randkalmed on oma kasutusajal olnud tegelikult ristpalkidest hooned,
mis toetusid kividest vundamendile (Mägi-Lõugas 1997).⁴

Ristpalkehitised, mille konstruktsioonis võivad täielikult puududa
postiaugud, on arheoloogiliselt raskesti jälgitavad, eriti puidu säili-
mist mitte soodustava pinnase puhul. Samas on Tuulingumäe muis-
tistekompleksi kaevamised osutanud, et Saaremaa kalmete juures
paiknesid juba eelrooma rauajal ilmselt kultusliku otstarbega hooned.
Siinne eelrooma rauaaega kuuluv väikeste tarandikega kivilalme oli
kahjuks hilisema keldriga, samuti osalt selle peale püstitatud korra-
pärase ehitusega tarandkalmega suures osas lõhutud. Varasema kivi-
kalme kõrval asus ilmselt kultusliku otstarbega rajatis. See koosnes
kividest püstitatud platvormist mõõtmetega umbes 4 x 7 meetrit, mil-

⁴ Paralleeli võib siinkohal tuua rooma rauaaegse Baitai kalmega Lääne-Lee-
dus, mille kivipiirdega kalmekonstruktsiooni pealt on leitud puidujäänuseid
ja savitihendeid (Banytë-Rowell 2001).

le sees leiti viis kividega vooderdatud auku. Platvormi pealt kõikjal leitud õhuke sõekiht viitab sellele, et tegemist oli kivivundamendile tugineva ristpalkidest ehitisega (Mägi-Lõugas 1996; 1997; Mägi 2001; Mägi & Mägi 2002). Kaevamisaruannete põhjal võiks oletada, et sarnased kultuslikud rajatised on asunud ka Võhma ja Mäla kivi-kalmete juures, seal jäid need aga valdavalt läbi kaevamata.

Enamikku Eesti rooma rauaaegsetest tarandkalmetest on kahjuks kaevatud 20. sajandi algupoolel või keskosas, kui mitte varemgi. Kaevendiipaanide ja -aruannete järgi otsustades on Virumaa, Ida- ja Lõuna-Eesti kalmed siiski mõnevõrra teistsuguse konstruktsiooniga, mille põhjal vähemalt kohati oleks raske oletada, et need on omal ajal olnud hooned. Küll võib sarnaseid matuseehitisi oletada mõningate Põhja- ja eriti Loo-de-Eesti tarandkalmete puhul. Pärast sellisele võimalusele tähelepanu juhtimist on sealgi kaevatud vaid üht tarandkalmet (Uusküla II), kus samuti oli tegemist paekividest laotud müüridega, mis polnud seest ääreni täidetud. Kalmet kaevanud arheoloog Lang oletas, et kalmesse võidi täidisekive lisada iga matusega ning Uusküla kalmesse polnud lihtsalt jõutud piisavalt palju surnuid matta (Lang 2000: 147–161). Siinkirjutaja arvates on siiski tegemist konstruktsioonilise eripäraga, millele varasemate kaevamiste käigus pole lihtsalt osatud tähelepanu pöörata.⁵ Oluline on siinkohal ka vahet teha tarandkalmete ja väikeste tarandikega kalmete vahel. Kuigi viimaste madalad müürid olid sageli samuti paeplaatidest laotud, pole vähemalt ebakorrapäraste tarandikega kalmete puhul seni alust oletada, et need oleks kunagi olnud osalt puidust hooned.

⁵ Langi teooria vastu räägib ka asjaolu, et Uusküla kalmest leiti vähemalt 27 surnu jäänused (Lang 2000: 153–154), mis kalme mõõtmeid arvestades on küllaltki suur arv. Kalmesse pole seega maetud sugugi vähem inimesi, kui tavapäraselt teistesse tarandkalmetesse. Tuulingumäe kalme kahest tarandist leiti umbes 30 inimese säilmed (Mägi 1999), ülejäänud kahes tarandis aga matused praktiliselt puudusid. Ometi oli kivi kiht kõigis tarandites enam-vähem ühepaksune.

Saaremaa rooma rauaaegsetes tarandkalmetes ja/või matusehoonetes esinev matmiskombestik erines mõneti kivikirstkalmete ja väikeste tarandikega kalmete omast. Jätakuvalt oli tegemist kahekordsete ja osaliste matustega, mis nüüd aga paiknesid kõik enam-vähem ühes kihis umbes peasuuruste täidisekivide vahel. Nii täidisekivide all kui ka peal oli olnud paeplaatidest sillutis, mis ilmselt moodustas midagi paeplaatidest põranda taolist tarandite sees. Luude sängitamiseks kalmesse oli eemaldatud osa sillutise- ja täidisekive, asetatud tekkinud avausse luud koos leidudega ning pandud sillutise paeplaadid taas oma kohale tagasi.

Hiliseimad kalmed, kus esineb sarnane matmiskombestik, on Paju ja Lepna Saaremaal, mõlemad dateeritud 5.–6. sajandisse. Eesti mandriosa rahvasterännuaegsetes kivi-kalmetes leidub nii põletamata kui ka põletatud matuseid, kusjuures viimased muutuvad aja jooksul järjest domineerivamaks (e. g. Deemant 1977; Mandel 2003: 27–64, 125–129).

Saaremaa matmiskombestik peale rahvasterännuaega

Rahvasterännuaajale järgnevast perioodist, 7.–8. sajandist, on Saaremaalt teada vaid üksikuid kalmeid. Peale nende on mõningaid eelviikingi- ja viikingiaja matuseid leitud varasematest, nii tarand- kui ka kivikuhelikkalmetest. Kõikidel teadaolevatel juhtudel on nüüd tegemist põletusmatustega.

Alates 7. sajandist muutus Saaremaal valitsevaks kalmevormiks kiviringkalme. Need on kivikirstkalmetest üldiselt väiksema läbimõõduga, kiviringiga piiratud kalmed, mille keskele on tavaliselt toodud ühe surnu põletatud jäänused. Mõned kiviringkalmed on olnud ümbritsetud paeplaatidest laotud ringmüüri-ga ning sellistel juhtudel on ringmüür olnud seest üksnes osaliselt kividega täidetud. Osade kiviringkalmete raudkivist ringmüüri sisse on seevastu olnud kuhjatud

väike kivihunnik ning osades kivikuhelikkalmetes puudus ringmüür sootuks. Põletusmatuseid võib leida ka suurte kivide alt, kiviringkalmete vaheliselt alalt või näiteks mõne suure kivi kõrvalt. Viikingiaegsel Saaremaal maeti inimesi erineva ehitusega kivikalmetesse, ilma et see ilmselt oleks põhjustanud mingisugust ideoloogilist konflikti (Mägi 2002a: 125–129). Ühise joonena võib siiski välja tuua asjaolu, et enamikul teadaolevatel juhtudel oli tegemist üksikmatustega, mis üksteisest selgesti eristatud.

Alates 11. sajandist võeti Saaremaal laialdaselt kasutusele ilma selgema sisemise konstruktsioonita kivikalmed. Neis olid surnute põletatud jäänused kaetud esmapilgul üsna ühetaolise kivikihiga ning sageli olid eri surnute jäänused osaliselt üksteise peal või segamini. Rohkem kui pooltel juhtudel olid matused siiski üksteisest eristatud – võib-olla olid matused omal ajal kalme peal tähistatud mingil sellisel moel, mis selgeid arheoloogilisi jälgi ei jäta. Ilma sisemise konstruktsioonita kivikalmed paiknesid sageli kõrgematel kohtadel ning olid tolleaegsel maastikul ilmselt üsna silmatorkavad.

12. sajandi Saaremaal olid just sellised konstruktsioonita kivikalmed enim levinud. Alles sajandi lõpul hakkas osa inimesi matma oma lähedasi uuel moel: ilma põletamata, maa-alustesse haudadesse. Uue matmiskombestiku ilmumisel on ilmselt oluline osa varem kristianiseeritud naabrite kultuurilisel mõjul. Uus, põletamata matmise tava muutus kiiresti üldiseks peale Saaremaa ristiusustamist 1227. aastal. Rikkalike panustega põletusmatustega kivikalmed jäid kasutusest ära ning enamik kohalikust eliidist maeti nüüd kristliku kombestiku kohaselt kirikaedadesse. Valjala kiriku kõrvalt on kahe taolise, tõenäoliselt tollases ühiskonnas lugupeetud naise ehete matused ka leitud. Paljudesse kohtadesse rajati ristiusustamise järgsetel sajanditel ka külakalmistuid ning sinna maetud surnuid varustati ehete ja mõnikord väikeste panustega vähemalt kuni 14. sajandini.

Lepna surnumaja kui muutuste sümbol

Lepna surnumaja juurde tagasi pöördudes võib nentida, et selles ei-nes ühisjooni nii varasema kui ka hilisema kohaliku matmiskombestikuga. Eelkõige torkab silma komme matta surnuid põletamata, kuid vaid osaliste luustikena. Võrreldes vaid 1200 meetrit eemal paikneva Tuulingumäe kalmega, kuhu suure tõenäosusega olid maetud Lepna surnute esivanemad, on mõningad erinevused siiski ilmsed. Luumaterjali osas avaldub see selles, et eriti hoone sees paiknenud luud näisid moodustavat ühele isikule kuulunud kogumeid. Niisiis võib teatud tõenäosusega oletada, et ühe indiviidi kondid koguti mingisse kōdunevast materjalist nõusse, mis hoone kokkuvarisemise käigus purunes. Võrreldes Tuulingumäe kalmega, kus eri indiviidide luud olid ilmselt tahtlikult täielikult segatud, võib seda pidada pikaks sammuks individuaalsuse suunas. 7.–8. sajandi surnud puhkasid juba selgepiirilistes individuaalkalmetes, igas kiviringkalmes üks (Mägi 2002a: 125–128).

Segatud matuseid võib üldiselt pidada iseloomulikuks ühiskonnale, kus määrav oli perekond ning sellesse kuulunud üksikindiviid polnud kuigivõrd tähtsustatud. Tõenäoliselt püsisid Saaremaa kalmistud perekondlike matmispaikadena ka hiljem, alates 7. või hiljemalt 8. sajandist oli aga iga pereliikme matusekoht eraldi tähistatud. Pole põhjust kahelda, et taoline muutus matmiskombestikus kajastab ideoloogilist ning suure tõenäosusega ka perekondliku struktuuri muutust.

5.–7. sajandit kui Eesti muinasusundis toimunud muutuste perioodi käsitleb oma magistritöös mõnevõrra Tõnno Jonuks. Mandri-Eesti kivivarekalmete materjali põhjal otsustades peab temagi võimalikuks näha nende sajandite matmiskombestikus teatud individuaalsuse kasvu. Muutus rituaalkäitumises ilmneb ka uute tarandkalmete ehitamise lakkamises ja kalme kui kultuskoha funktsiooni vähenemises. Jonuks arvab, et nüüdsest võidi riitusi Skandinaavia eeskujul läbi viia eeskätt pealiku talus või külas (Jonuks 2003: 70–76). Ka Saaremaalt kaob surnumajade kui ühtlasi kultusekohtade traditsioon hiljemalt 7.

sajandiks. Samas peab märkima, et hilisemate kiviringkalmete või ka sisemise struktuurita kivivarekalmete lähiümbrust pole seni piisavalt uuritud. Pole võimatu, et ka nende juures asusid kunagi rituaalse ostarbega ehitised.

Vaadeldes kollektiivsuse-individaalsuse suhet Saaremaa lähialadel, võib bioloogiliselt määratud luustikest rääkida peamiselt Mandri-Eestis, Gotlandil, Ölandil, mõnedel Skandinaavia mandriosa aladel ja Läänemere lõunarannikul, s. o. seal, kus põletamata luu säilib. 5.–6. sajandi ning ka varasemat matmiskombestikku Gotlandil iseloomustavad vaieldamatult individuaalmatused (e. g. Nerman 1935: 121–129), sama võib väita Ölandi ja Zeelandi kohta (e. g. Rasch 1994; Sellevold 1995). Segatud luudega matused iseloomustavad põhjapoolses Euroopas eelkõige megaliitkalmeid, mis aga kuuluvad neoliitikumi. Üksikmatustest, täpsemalt küll leiukompleksidest räägitakse ka rauaaegsetes Kuramaa kalmetes (näiteks Tautavičius *et al* 1968; Banytė-Rowell 2001; Michelbertas 2002). Samas tuleb märkida, et kuigi Jonuks näeb kivivarekalmetes eri indiviidide säilmete varasemast selgemat eristamist, ei toonud 5.–7. sajand enamikus Eesti mandriosas ega ka Soomes kaasa matmiskombestiku püsivat individualiseerumist. Läbi rauaaja teise poole domineerisid seal kivivarekalmed, kus põletusmatused on üksteisest raskesti eraldatavad (e. g. Selirand 1974; Pihlman 1990; Purhonen 1996).

Teiseks Lepna surnumajas avalduvaks oluliseks muutuseks matmiskombestikus võib pidada panuste valikut ja käsitlemist. Uueks ilminguks oli ratsutamisega seotud esemete, näiteks suitsete ja valjanaastude ilmumine matusepanuste sekka. Üsna ootuspäraselt kaasnesid nendega rohkearvulised relvad, mis nüüdsest alates püsisid Eesti matmiskombestiku olulise atribuudina läbi järgnevate sajandite, kuni ristiusu muutunud maailmapilt nende kaasaandmise teispoole suhtes lõpetas. Varasemas Eesti matmiskombestikus leidis üksikuid relvi ajaarvamise vahetuse, s. o. hilise eelrooma rauaaja kalmetes, rooma rauaajal kadusid need aga matusepanuste hulgast pea täielikult. Relvade rohke esinemine 5.–6. sajandi kalmetes – mitte üksnes Lepnas,

vaid ka mujal – on seega ühiskondlike suhtumiste muutumise otsene märk. Nüüdsest alates võib rääkida sõjameestele keskendunud ühiskonnast. Ilmselt kajastab see ka süvenenud sotsiaalset hierarhiat ning ühiskondliku süsteemi muutumist laiemas plaanis.

Rikaste relvamatuste ilmumine eriti 6. sajandil iseloomustab mitmeid teisigi Eesti naaberalasid; tuleb siiski nentida, et varasema matmiskombestikuga võrreldes pole muutus naabermaades nii drastiline. Skandinaavia rikkalike relvadega matuseid seostatakse üldiselt sõjalise aristokraatia esiletõusuga, aga ka näiteks merovingiaegse Kontinentaal-Euroopa mõjuga (näiteks Jørgensen 1990: 87–94). Poola arheoloogi Anna Bitner-Wróblewska andmetel on samasugune fenomen jälgitav ka baltlastega asustatud rannikualadel. Alates 6. sajandist ilmusid seal üksikud väga rikkalike panustega matused, kus leidis rohkesti luksuslikke relvi ning muid prestiižesemeid. Bitner-Wróblewska arvates osutasid sellised matused võimu tsentraliseerumisele, mida väljendati sarnaselt Skandinaaviale, kuid siiski lähtudes kohalikust traditsioonist (Bitner-Wróblewska 2001: 121–127).

Läänemere ruumis 6. sajandil toimunud muutused ei piirdunud üksnes rohkete relvade ja ratsanikuvarustuse ilmumisega kalmetesse, vaid ulatusid ühiskonna ja majanduse kõikidesse sfääridesse. Selged ümberkorraldused toimusid matmiskombestikus laiemalt, samuti majanduses ja asustuses, aga ka näiteks laevaehituses, rauakasutuses, esemetüüpides ja mitmes muus sfääris (näiteks Ambrosiani 1964: 210; Carlsson 1979: 146–147; Jørgensen 1990: 71–80; Pihlman 1990: 17–19, 267–272; Solberg 1998; Žulkus 2000). Mitmetes Läänemere idakalda maades intensiivistusid sel ajal sidemed Skandinaaviaga. Žulkus on Kuramaal täheldanud Skandinaavia ja Euroopa impordi ilmumist juba alates 5. sajandist ning Skandinaavia-poolse aktiivsuse kasvu 6.–7. sajandil. Nähtus on tema andmetel iseloomulik eelkõige Kuramaale ega esine sel määral mujal Leedus (Žulkus 2000). Tugevnevale Skandinaavia mõjule Visla jõe ja Kuramaa vahele jääval rannikul alates 6. sajandist osutab Bitner-Wróblewska (2001: 121–127).

Saaremaalgi langevad toimunud muutused ajaliselt kokku kultuurisfääri nihkumisega. 5.–6., vast ka veel 7. sajand oli viimane periood, mil Eesti saari võib pidada eelkõige Kuramaa ja Läänemere kagurannikuga ühtsesse kultuurisfääri kuuluvaks. Vastastikused kontaktid nende alade vahel jäid teatud määral püsima ka edaspidi, kuid alates 7.–8. sajandist võib nentida Saaremaa kultuurisuhete intensiivistumist Skandinaaviaga ja eriti Ojamaa saarega. Selgemini kui Lepna surnumajas ilmneb see Pajumõisa arvatava matusehoone leiuaineses, mille hulka kuulus mitmeid läänepoolset päritolu luksusesemeid (Tamla & Jaanits 1977). Skandinaavia kui jõuliselt esile kerkinud keskus Läänemerd ümbritsevates maades ilmneb mujalgi Eesti rannikuala rahvasterännaeagsete kalmete materjalis. Eelkõige tuleks siinkohal mainida Tallinna lähedalt Proosa kivilalmest leitud rohkeid Lõuna-Skandinaavia päritolu 5.–6. sajandi luksusesemeid (Selirand & Deemant 1985).

Kokkuvõte

Eesti muinasaegseid matmiskombeid käsitledes pole võimalik mööda vaadata ühelt poolt Ranniku-Eesti ja saarte ning teiselt poolt Sise-Eesti materjalis avalduvatest erinevustest. Rannalähedastel aladel elavate inimeste elutegevus ja kultuur oli orienteeritud merele ning suhted ülemerenaabritega mängisid siinses elus olulist osa.

Saaremaa paeses pinnases hästi säilinud luude hiljutine analüüs on andnud meile kunagistest matmiskommetest varasemast hoopis üksikasjalikuma pildi. Segatud luudega matmiskohad osutavad kollektiivsetele kujutelmadele ilmselt nii siin- kui ka sealoolsuse mõistmisel, teisisõnu ühiskonnale, milles tähtsaimaks kategooriaks oli usutavasti perekond ning üksikindiviide tähtsustati vaid sellega seoses. Mujal Euroopas iseloomustavad segatud luudega kollektiivmatused eelkõige neoliitikumi. Kas sama nähtuse esinemine Saaremaa ja Ranniku-Eesti rauaaegsetes kalmetes viitab sellele, et Euroopa lääneosas laialt

levinud kujutelmad sarnanesid maailmapildile, millesse uskusid siinsed, Euroopa ääreala asukad tuhandeid aastaid hiljem? Ehk annavad Eesti pronksi- ja rauaaegsed kollektiivmatused tunnistust naabritest oluliselt erinevast ühiskonnast?

Viimase aastakümne arheoloogilised kaevamised Saaremaal on osutanud kultuslike hoonete püstitamisele alates hiljemalt eelrooma rauaaegst ning nende olulisusele surnute *resp.* esivanematega seotud riitustes. Juba mõnes varasemas publikatsioonis ettevaatlikult välja pakutud oletus, et nii Tõnija Tuulingumäel avastatud kiviplatvorm kui ka selle kõrvale hiljem püstitatud tarandkalme on tegelikult olnud palkhooned, leidis olulist tuge Lepnas avastatud surnumaja näol. Vähemalt Tuulingumäe kalme kasutamisajale otseselt järgneval perioodil, rahvasterännuajal, oli Saaremaal kombeks koguda eliitperekondade liikmete luud spetsiaalsetesse hoonetesse, surnumajadesse, kus ilmselt viidi läbi ka mitmeid muid riitusi. Hoopis hilisemate etnograafiliste hoonetega sarnased jooned lubavad oletada, et surnumajad jäljendasid mingil määral tolleaegseid eluhooneid. Viimaseid pole ei Saaremaal ega mujal Eestis seni paraku kaevatud.

Saaremaa arheoloogiline materjal osutab 5.–6. sajandil toimunud põhjalikele muutustele siinses ühiskonnas. Ilmselt just sel perioodil saab alguse sõjamehe-keskne ühiskond, nagu seda võib aimata 13. sajandi alguse kirjalike allikate põhjal. Arvatavasti sarnanes uus ühiskond varasemast enam Skandinaavia omale, millega sidemed samal ajal intensiivistusid. Nende protsesside valguses ilmneb Lepna surnumaja kui vanade tõekspidamiste viimane sümbol, milles uute suhtumiste ja ideede alged olid ometi juba silmnähtavad. Ilmselt võib selles näha nii muutusi ettekujutuses teispoolisusest kui ka hüpet kogu ühiskonna arengus, eelkõige aga ehk perekondliku korralduse ning võimustusüsteemide muutumist. Ühiskondliku arengu põhjusena – aga võib-olla hoopis tagajärjena? – nihkusid ka Läänemeremaid hõlmavad kultuurisfäärid. Saaremaa, mis oli varem kultuuriliselt orienteeritud eelkõige Läänemere ida- ja kagukaldale, kuulus nüüdsest pigem idapoolse Skandinaavia kultuuriruumi.

- Allmäe, R.** 1997. Tõnija kalme osteoloogilise materjali analüüs. Tallinn. (Käsikiri Ajaloo Instituudi arhiivis Tallinnas).
- Ambrosiani, B.** 1964. Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria. Stockholm.
- Banytė-Rowell, R.** 2001. Vakarų Lietuvos kapinynų laidosenos ypatumai vėlyvuojų romėniškojų laikotarpiu. – *Archaeologia Lituanica*, 2, lk. 29–47.
- Bitner-Wróblewska, A.** 2001. From Samland to Rogaland. East-West Connections in the Baltic Basin During the Early Migration Period. Warszawa.
- Carlsson, D.** 1979. Kulturlandskapets utveckling på Gotland: en studie i jordbruks- och bebyggelseförändringar under järnåldern. Visby.
- Deemant, K.** 1977. Neue Funde aus dem Steingraberfeld von Proosa. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, 26, 1, lk. 62–63.
- Høilund Nielsen, K.** 2000. The political geography of sixth- and seventh-century southern and eastern Scandinavia on the basis of material culture. – *Archaeologia Baltica*, 4, lk. 161–172.
- Hupel, A. W.** 1774. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Erster Band. Riga.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E.** 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn.
- Jonuks, T.** 2003. Eesti metalliaja usundi põhijooni. Tartu. (Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus).
- Jørgensen, L.** 1990. Bækkegård and Glasergård. Two Cemeteries from the Late Iron Age on Bornholm. (*Arkæologiske Studier*, VIII). Copenhagen.
- Kalman, J.** 1997. Tõnija grave – Skeletal report. I. (Käsikiri Ajaloo Instituudi arhiivis Tallinnas).
- Kalman, J.** 1999. Human remains from the stone-cist graves of Rebala Lastekangrud, North Estonia. – *Eesti Arheoloogia Ajakiri*, 3, 1, lk. 19–34.
- Kalman, J.** 2000a. Skeletal Analysis of the Graves of Kaseküla, Poanse I and Poanse II. – *Eesti Ajaloomuuseum. Tõid ajaloo alalt*, II. Tallinn, lk. 17–40.
- Kalman, J.** 2000b. Stone grave II of Tõugu – skeletal report. – *Lang, V. Keskusest ääremaaks. (Muinasaja teadus, 7.)* Tallinn, lk. 387–407.
- Lang, V.** 1993. Kaks tarandkalmet Viimsis, Jõelähtme kihelkonnas. Tallinn.
- Lang, V.** 1996. Muistne Rävala. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Piritajõe alamjooksu piirkonnas. 1.–2. (*Muinasaja teadus*, 4.) Tallinn.
- Lang, V.** 2000. Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo–Palmse piirkonnas Virumaal. (*Muinasaja teadus*, 7.) Tallinn.
- Lõugas, V.** 1974. Die Bodendenkmäler in der Umgebung von Kuninguste und Tagavere auf der Insel Saaremaa. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, 23, 1, lk. 79–83.
- Lõugas, V.** 1976. Neues zu den vorgeschichtlichen Bodendenkmälern von Saaremaa (Ösel). – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, 25, 1, lk. 53–55.
- Lõugas, V.** 1977. Ausgrabungsergebnisse eines Steingraberfeldes von Kurevere. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, 26, 1, lk. 48–51.
- Lõugas, V.** 1996. Kaali kraatriväljal Phaetonit otsimas. Tallinn.
- Mandel, M.** 2003. Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed. (*Eesti Ajaloomuuseum. Tõid ajaloo alalt*, 5.) Tallinn.
- Mellin, L. A. v.** 1798. Atlas von Lief- und von den beyden Gouvernemen-tern u. Herzogthymern Lief- und Ehstland und der Provinz Oesel. Riga, Leipzig.

- Michelbertas, M.** 2002. Gintarų kapinynas. – *Archaeologia Lituana*, 3, lk. 34–74.
- Mägi, M.** 1999. Ühe ülikupere lugu. Tuulingumäe tarandkalme Tõnijas. – *Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1997–1998*. Kuressaare, lk. 3–17.
- Mägi, M.** 2001. Probable cult site beside the Tõnija tarand-grave on the Island of Saaremaa. – *Arheoloogilised välitööd Eestis 2000*. Tallinn, lk. 48–55.
- Mägi, M.** 2002a. At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Õsel), 9th–13th centuries AD. (*CCC papers*, 6). Tallinn.
- Mägi, M.** 2002b. Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimgeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. – *Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis*. (Muinasaja teadus, 11.) Tallinn, Tartu, lk. 169–232.
- Mägi, M.** 2004a. "...Ships are their main strength." Harbour sites, arable lands and chieftains on Saaremaa. – *Eesti Arheoloogiaajakiri*, 8, 2, lk. 128–162.
- Mägi, M.** 2004b. The mortuary house at Lepna on southern Saaremaa. – *Arheoloogilised välitööd Eestis 2003*. Tallinn, lk. 45–60.
- Mägi, M., Mägi, T.** 2002. Archaeological fieldwork around Tõnija and Rõõsa on Southern Saaremaa. – *Arheoloogilised välitööd Eestis 2001*, Tallinn, lk. 56–64.
- Mägi-Lõugas, M.** 1996. Archaeological excavations at Tõnija Tuulingumäe, Saaremaa. – *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused*, 45, 4, 427–433.
- Mägi-Lõugas, M.** 1997. Archaeological excavations at Tõnija Tuulingumäe tarand-grave, Saaremaa. – *Stilus* 7. *Arheoloogilised välitööd Eestis 1996*. Tallinn, lk. 29–39.

- Nerman, B.** 1935. Die Völkerwanderungszeit Gotland. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*. Stockholm.
- Pihlman, S.** 1990. Varhaismerovinkiajan aseet Suomessa. Typologia, kronologia ja aseet ryhmästrategioissa. – *Iskos*, 10. Helsinki.
- Purhonen, P.** (toim.) 1996. Vainionmäki – a Merovingian Period Cemetery in Laitila, Finland. Helsinki.
- Ränk, G.** 1939. Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus. I. Ehitiste üksikosad, elamu ja kõrvalhooned, mis osalt täidavad elamu ülesandeid. Tartu.
- Rasch, M.** 1994. Burial practices – grave furniture and burial methods during the Roman Iron Age. Prehistoric Graves as a Source of Information. – *Symposium at Kastlösa, Öland, May 21–23, 1992. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Konferencer*, 29. Uppsala, lk. 181–200.
- Saarse, L., Königsson, L.-K.** 1992. Holocene Environmental Changes on the Island of Saaremaa, Estonia. – *Estonia: Nature, Man and Cultural Heritage. PACT*, 37. Rixensart, lk. 97–131.
- Selirand, J.** 1974. Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärgamise perioodil (11.–13. sajand). Tallinn.
- Selirand, J., Deemant, K.** 1985. Völkerwanderungszeitliche Gegenstände mit ostskandinavischen Ornamenten von Proosa (Nordestland). – *Fornvännen*, 80, lk. 243–253.
- Sellevald, B. J.** 1995. The human remains from the Himlingøje graves. – *Lund Hansen, U. Himlingøje – Seeland – Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen*. København, lk. 249–266.
- Solberg, B.** 1998. Settlement and social structure in Norway in the Migration Period (AD 400–550). – *Archaeologia Baltica*, 3, lk. 235–250.

Spreckelsen, A. 1926. Das Gräberfeld Strandhof (Rannamõis), Ksp. Kegel, Harrien, Estland. – *Beiträge zur Kunde Estlands*, XI, lk. 22–38.

Spreckelsen, A. 1927. Das Gräberfeld Laakt (Lagedi), Kirchspiel St. Jürgens, Harrien, Estland. – *Verhandlungen der gelehrten estn. Gesellschaft*, XXIV. Dorpat.

Žulkus, V. 2000. Die Völkerwanderung und die Westbalten die Entstehung der Kuren. – *Archaeologia Baltica*, 4, lk. 89–108.

Tamla, T., Jaanits, K. 1977. Das Gräberfeld und der Spätneolithische Siedlungsplatz von Paju. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, 26, 1, 64–71.

Tautavičius, A. (toim.). 1968. Lietuvos archeologiniai paminklai. Lietuvos pajūrio I–VII a. kapinynai. Vilnius.

Tihase, K. 1974. Eesti talurahvaarhitektuur. Tallinn.

AGO RULLINGO

JOONI MUHU TAMSE VALLA ASUSTUSLOOST. KALLASTE, MÕISAKÜLA JA PÕITSE ASUSTUS

Järgnevas ülevaates vaadeldakse 19. sajandil eksisteerinud Tamse valla (talurahvakogukonna) külade ja talude kujunemislugu. Vaatluse all on Tamse valla asustuse põhijooned. Eraldi on käsitletud kolme küla talude ja väikekohtade kujunemislugu. Ülevaate koostamisel on autorile suurt abi osutanud Ülo Rehepapp, keda tuleb lugeda vähemalt Kallaste küla kujunemisloo kaasautoriks.

1819. aasta talurahvaseadusega moodustati juriidiliste üksustena talurahva kogukonnad ehk vallad, mis oma elanikkonnalt kattusid Muhus vastavate mõisate omaga. 19. sajandi algusest kuni 1891. aastani kuulusid Tamse valla koosseisu **Kallaste, Külasema, Mõisaküla, Nõmmküla, Pallasmaa ja Põitsi** põlisküla ning 1860.–1870. aastail mõisamaade jagamisel tekkinud **Ranna** ja **Rebaski** asundusküla. 1920. aastate keskpaiku rajati **Tamse** endistele mõisapõldudele veel Tamse asundus.

Tamse vallavalitsuse
ja vallakohtu
pitserid

SAAREMAA MUUSEUM

KAHEAASTARAAMAT

2003 – 2004

Kuressaare 2005